

**Die klein wins maar groot verlies in die laat
sestiende- en sewentiende-eeuse
gereformeerde ortodoksie
'n Christelik-filosofiese benadering**

**B.J. van der Walt
Skool vir Filosofie
Potchefstroomkampus
Noordwes-Universiteit
POTCHEFSTROOM
hannah@intekom.co.za**

Abstract

The small gain but great loss in the late sixteenth and seventeenth century Reformed Orthodoxy; a Christian-philosophical approach

The period of about 1550-1700 in Reformed thought – especially its philosophical aspects – is important but often underestimated. (This also applies to people of Reformed convictions.) Since 1974 (when the author first gave his own research in a still unpublished dissertation) much more has, however, been done to open up this part of the history of Reformed thinking. This essay is a small contribution to update his own as well other interested readers' knowledge in the light of more recent investigations into this period of about 150 years. In the limited space of one article it can offer no more than a general review leading to a preliminary evaluation.

As the sub-title indicates, the focus will not be (as in most publications) on the theological thinking of Reformed orthodoxy. It rather intends to reveal the basic philosophical presuppositions underlying the majority of theologies at the time.

The essay develops as follows. Following an introduction (1) it provides (2) a characteristic of the period in which Aristotelian philosophy (especially its logic and methodology) played a very prominent role. Next (3) the reasons for this relapse into an extra-biblical philosophy is given. The next brief section (4) mentions some of the most important representatives of this epoch. This is followed by (5) an attempt to describe (in the light of the preceding discussion) the concepts and contents of “scholasticism”, “orthodoxy” and “Reformed orthodoxy”. The concluding section (6) provides evaluations by various Reformed theologians and Reformational philosophers of this period in Reformed thinking.

Reformed theologians mostly tend to be somewhat uncritical, while the assessment of philosophers may be overcritical. Such differing evaluations are dependent on how serious the role of philosophy (especially all kinds of neo-Aristotelianism) in Reformed Orthodoxy are regarded. While Reformed theologians mostly view these extra-biblical influences as merely of a formal nature (of method), Reformational philosophers do not accept such innocence: Non-biblical philosophies, according to them, also impacted the contents of theologising. Therefore they regard this period not as a real advancement in Reformed thinking, but as a regression, a synthesis between biblical and unbiblical ideas. The final conclusion of the author is in agreement with this last viewpoint, viz. that Reformed orthodoxy was a far greater loss than a gain towards the development of integral, biblically founded scholarship.

In a postscript (7) a question is posed about the implications of such an evaluation for what was decided at the Synod of Dort (1618-1619) as well as the kind of theology contained in the Synopsis Purioris Theologiae (1625), and even further a field in the case of respected Reformed theologians like A. Kuyper and H. Bavinck. Could they fully adhere to the idea of semper reformanda, and, if not, how could their scholastic thinking be further reformed? These implications are challenging, inviting future contributions.

1. Inleiding

Ter inleiding drie opmerkings oor: (1) die noodsaaklikheid van 'n opdatering van kennis op hierdie terrein as gevolg van die nuwe navorsing op die gebied; (2) 'n onvermydelike beperking daarin, en (3) die blywende aktualiteit van die gereformeerde ortodoksie.

1.1 Filosofiese invloed op die teologie – nuwe insigte

Die skrywer (filosoof en teoloog) is van vroeg af geboei deur die volgende uitgangspunt en gevolglike probleem: Alle vorme van wetenskap word – bewustelik of onbewustelik – deur diep filosofiese (of ten minste lewens-beskoulike) uitgangspunte bepaal (= stelling). Tot hoe 'n mate is ons eie gereformeerde teologieë ook deur – dalk buitebybelse – filosofiese idees beïnvloed? (= probleemstelling).

Bos (1996) toon byvoorbeeld Plato se invloed van byna 2000 jaar op die Christelike denke aan. Omdat Christene nie tevrede was met die eenvoudige wapenrusting van God nie (die Skrif), het hulle daarby ook die glinsterende pantser van die Griekse filosofie aangetrek. Dit het egter 'n belemmerende invloed op teologie en wetenskap gehad – ons sit vandag nog dikwels steeds daarin gevange!

As gevolg van my eie belangstelling het my proefskrif (vgl. Van der Walt, 1974) gehandel oor Calvyn (die begin van die reformatoriese tradisie), maar ook oor Thomas van Aquino se sintese tussen die Bybel en Aristoteles, wat na Calvyn groter invloed in die reformatoriese kringe gehad het, soos duidelik uit byvoorbeeld die *Synopsis Purioris Theologiae* (1625) blyk. Bogenoemde studie het dan ook 'n oorsig van die gereformeerde ortodoksie of skolastiek (ongeveer 1650-1700) ingesluit.

Intussen – na meer as 35 jaar – het die navorsing op hierdie gebied groter volwassenheid bereik. Internasionaal is meer navorsing oor verskillende figure en probleme gepubliseer. Hierdie navorsing is so omvattend en ryk dat dit nie geïgnoreer mag word nie, maar die eie denke daarvoor (van 1974) op datum gebring behoort te word. Terselfdertyd is dit onmoontlik om binne die ruimte van een artikeltjie daaraan reg te laat geskied – 'n keuse moes gemaak word.

1.2 Beperking

Uit die massa literatuur is veral een outeur gekies en wel om die volgende redes: Sinnema het sedert 1975 breed oor die onderwerp navorsing gedoen en heelwat daarvoor gepubliseer, vanaf die vroeë gereformeerde

ortodoksie tot by die Sinode van Dort (1618-1619). In al hierdie gevalle is dit uit oorspronklike (Latynse) tekste en manuskripte gedoen. Hy is dus 'n ekspert. Bowendien is hy 'n teoloog wat nie onsimpatiek is teenoor 'n reformatoriese filosofie nie. Hy huldig dus 'n breër en meer kritiese dog gebalanseerde visie op gereformeerde ortodoksie (vgl. later by afdelings 5 en 6 hieronder). Natuurlik sal ook die mees noodsaaklike ander bronne betrek word.

As oorsigtelike artikel steun hierdie bydrae dus op betroubare sekondêre bronne. Die bedoeling is egter dat hierdie algemene, inleiding opgevolg sal word met 'n studie uit een van die primêre bronne van die tyd (die *Synopsis Purioris Theologiae* van 1625) wat duidelik hierdie algemene oorsig sal bevestig.

1.3 Onbekend maar steeds aktueel

Hoewel daar in die VSA en Europa tekens is van nuwe belangstelling in hierdie tydperk (vgl. later onder subafd. 5.2.4) is hierdie periode aan die een kant in die geskiedenis van die gereformeerde denke – veral in Suid-Afrika – relatief vergete en onbekend. Aan die ander kant kan dit nie sonder skade geïgnoreer word nie.

1.3.1 Onbekend

Dit is byvoorbeeld vandag seldsaam dat iemand soos Raath (2002:23) nog na die denkers van die gereformeerde ortodoksie en die *Synopsis Purioris Theologiae* in 'n artikel verwys. Ook vir baie gereformeerde teoloë is dit verlede tyd sonder veel betekenis vir vandag.

1.3.2 Blywende aktualiteit

Behalwe dat 'n mens kon sê dat, om die algemene geestesklimaat van hierdie ongeveer 150 jaar te verstaan, dit nodig is om iets van die gereformeerde ortodoksie te weet, is daar nog ander belangriker redes waarom dit nog steeds van belang is.

Fundamente besluite geneem

Die eerste rede is dat heel basiese lewensbeskoulike, filosofiese en teologiese posisies ingeneem is of grondslae gelê is wat vir eeue daarna – tot vandag! – die gereformeerde denke sou beïnvloed.

Van hierdie elemente (vgl. Van der Walt, 1974:534-547) vind ons reeds by Melanchton (die meer Lutherse lyn) en Beza (die Calvinistiese lyn). Dié trekke ('n samehangende kompleks van idees) word hier net opgesom:

- Hulle is beide *sintesedenkers* wat die Christelike geloof met die pre-Christelike (veral Griekse denke van Aristoteles) probeer versoen.
- Hulle bereik hierdie sintese deur 'n onderskeid tussen 'n *natuurlike* en *bonatuurlike terrein* in die skepping te onderskei.
- Hulle denke word gekenmerk deur 'n onderskeid tussen *geloof* (op die bonatuurlike terrein van genade) en *rede* op die sogenaamde natuurlike gebied.
- *Teologie* hoort tot die terrein van die geloof, terwyl *filosofie* 'n redelike wetenskap is en sogenaamd neutraal sou wees.
- Die teologie (as koningin) kan dus *die filosofie (as diensmaagd)* gebruik (bv. in sy metodes) sonder dat dit enige werklike invloed daarop sou hê. Dit sou van die teologie (op gebied van geloof) 'n wetenskap maak.
- Meestal word die teologie verder verdeel in 'n *bonatuurlike teologie* (op die Skrif en geloof daarin gegrond) en 'n *natuurlike teologie* (wat met redelike argumente die Christelike geloof en teologie ondersteun).

Hierdie ses temas loop dwarsdeur gereformeerde teologieë tot op die huidige dag. Dit beteken egter nie dat hulle kritiekloos deur reformatoriese denkers aanvaar moet word nie.

Invloed op gereformeerde belydenisskrifte

Die drie formuliere van eenheid van die Gereformeerde Kerke (nie net in SA, maar ook elders in die wêreld) het in hierdie tyd ontstaan: Die *Nederlandse Geloofsbelydenis* in 1561, die *Heidelbergse Kategismus* in 1563 en die *Dortse Leerreëls* by die Sinode van Dort vanaf 1618-1619. Die vraag kan dus gestel word in hoe 'n mate dit die denke van die gereformeerde ortodoksie reflekteer en of sulke belydenisskrifte dus in alle opsigte nog relevant vir vandag is (Daarmee word hulle groot waarde nie ontken nie.)

Invloed op sleutelfigure in die reformatoriese teologie

Denkers soos A. Kuyper (1837-1920), H. Bavinck (1854-1921) en andere het diep gedrink uit die gereformeerde ortodoksie en ook gesorg dat heelwat van die werke van die gereformeerde ortodoksie weer uitgegee is.

Nog onontdekte Christelike filosowe

As van gereformeerde ortodoksie gepraat word, word gewoonlik net aan gereformeerde teoloë uit dié tydperk gedink. Daar was egter ook pogings

tot 'n Christelike *filosofie*. Sinnema (2006:152) noem die volgende name van wysgere van wie ekself nog nooit eers gehoor het nie: Crellius, Strigel, Timpler, Goclenius, Bertius, Burgersdijck en andere.

Die konklusie is dus dat hierdie periode uit die gereformeerde tradisie glad nie irrelevant vir die hede geword het nie.

2. 'n Kort tipering van die periode

Uit veral Sinnema se werke word onder andere die volgende duidelik.

2.1 Die presiese tydperk

Die tydperk wat hier gedek word is, soos reeds aangedui, ongeveer 1550 tot die einde van die 17e eeu. Vollenhoven (2000:34) tipeer hierdie era as behorende tot die denke van die *nuwe tyd* en meer spesifiek die *voorspel* daartoe (die Reformatoriese stroming daarin). Hoewel dit oorvleuel met die later rasionalisme (1600-1900), dink die denkers van die gereformeerde ortodoksie nog nie volledig rasionalisties nie – die geloof speel nog die belangrikste rol.

Verder (vgl. Vollenhoven, 2005:75) sê hy daarvan dat die 16e-eeuse Reformasie "... alas, has not had much influence, especially in regard to philosophy, as the counter-Reformation of the Roman Catholic side..." en het gevolglik daarna in sintesefilosofie (soos vroeër gedurende die Patristiek en Middeleeue) verval. Filosofiese apparaat is geleen van hulle teenstanders (denkers deur Aristoteles beïnvloed).

2.2 Aristoteles neem oor

Terwyl Calvyn nog sterk (veral in sy mensvisie, vgl. Van der Walt, 2010:224-258) aan Plato en die Platonisme geïntereerd was, vind daar alreeds vanaf Beza, Calvyn se opvolger in Genève, in die gereformeerde ortodoksie 'n belangrike verskuiwing na Aristoteles plaas. Dié tendens behoort nie "Aristotelisme" genoem te word nie (wat op die oorspronklike filosofie van Aristoteles dui nie), maar eerder as "Aristoteliserend", aangedui te word (wat daarop wys dat hulle *interpretasies* van sy oorspronklike filosofie was).

2.2.1 Neo-Thomisme

Vanwaar kom hierdie verskuiwing in die gereformeerde denke? Daar moet in gedagte gehou word dat die invloed van Thomas van Aquino (1224-1274) en die Thomistiese filosofie in die algemeen nie deur strominge

soos die Renaissance, Humanisme en die Reformasie gebreek is nie. Aan talle universiteite (bv. Parys, Oxford, Keulen en Padua) het dit nog stewige bolwerke gehad en die Kontra-Reformasie bring 'n groot herlewing daarvan mee.

In gedagte moet verder gehou word dat hulle almal Aristoteliserende denkers was, met ander woorde sintesedenkers. Aanvanklik het die klem gelê op Aristoteles se idee van wetenskap (om oorsake en hulle gevolge te ken) en dus sy logika, wat die regte (sillogistiese) manier van argumentasie verduidelik het. Later het sy metafisika en godsidee egter ook 'n groter rol begin speel.

2.2.2 *Verskillende Aristoteles-interpretasies*

Sinnema (1975:4-15) bied 'n goeie oorsig oor verskillende Aristoteliserende figure en strominge. Hy onderskei tussen (1) die vroeëre Aristoteliserende denke van P. Melancton (1497-1560), (2) die gepopulariseerde vorm van P. Ramus (1515-1572), (3) die Neo-Aristoteliese logika van J. Zaberella (1532-1589) vanuit Padua in Italië en (4) die metafisiese Aristotelisme van F. Suarez (1548-1617) vanuit Spanje.

2.3 *Konkrete bewyse*

In verskillende bydraes, na 1975 gepubliseer, toon Sinnema aan dat en hoe die Aristoteliserende denke algemeen deur die vroeëre en latere gereformeerde en Lutherse Ortodoksie aanvaar is.

2.3.1 *Beza en Ursinus*

Sinnema (1990) toon onder andere aan hoe Theodore Beza (1519-1605), die opvolger van Calvyn in Genève, die Aristoteliese logika in sy eie denke aangewend het. Dieselfde geld van Zacharias Ursinus (1524-1583), 'n mede-opsteller van die *Heidelbergse Kategismus* (1563).

2.3.2 *Aristoteliese metode maak van teologie 'n wetenskap*

In sy bydrae van 1994 vestig Sinnema die aandag op die soeke na 'n skolastiese metode vir die teologie. Soos uit Sinnema (1994:170) blyk, is dié metode niks anders as die logika van Aristoteles nie. Ortodokse gereformeerde denkers is oortuig dat, as die Aristoteliese wetenskaplike *metode* reg gebruik word, dit nie die *inhoud* van hulle denke sal beïnvloed nie. Die metode is noodsaaklik, anders sou die gereformeerde teologie (met die Skrif en Christelike *geloof* vereenselwig) nie 'n *wetenskap* genoem kon word nie (vgl. Sinnema, 1994:188, 189).

In Sinnema se artikel van 2006 kom dieselfde weer na vore: As wetenskap het die teologie 'n metode nodig en die Aristoteliese wetenskapsidee en logiese manier van redeneer kan as "instrument" daarin voorsien. Weer word breedvoerig aan Ursinus se Aristoteliserende denke aandag gegee asook aan die invloed van Zabarella vanuit Padua op die gereformeerde ortodoksie in die algemeen. En weer word aangetoon dat die gereformeerde denkers van mening was dat die rede, logika en filosofie in hulle teologie slegs 'n *instrumentele* rol sou speel en nie die *materie* daarvan sou beïnvloed nie. Tereg merk Sinnema (2006:152) op dat die vraag nie gestel is of die groot meester, Aristoteles, se denke nie ook deur die sonde beïnvloed kon gewees het nie!

2.3.3 Twee metodes

Sinnema se volgende stuk navorsing (van 1999, vgl. ook Sinnema, 1975:12) verskaf meer duidelikheid oor wat presies die "metode" behels het wat as so belangrik beskou is. Onderskeid is gemaak (in lyn met Zabarella se interpretasie van Aristoteles) tussen twee metodes. Die eerste is die praktiese of populêre metode van analise (of resolusie), wat vir die praktyk (bv. prediking) sou geld. Hierdie metode beweeg volgens Aristoteles se oorsakeleer van die gevolg/doel terug na die (eerste) oorsaak. Die tweede skolastiese metode is die teoretiese metode van sintese (of komposisie), wat in die teoretiese vakke (bv. die metafisika/dogmatiek) gebruik moet word. Dié metode volg die omgekeerde weg van die analitiese metode: Dit beweeg volgens sillogistiese, logiese argumente vanaf die (Aristoteliese) eerste oorsaak (in die GEREFORMEERDE ORTODOKSIE met die God van die Bybel vervang) na die uiteindelijke gevolge of effekte daarvan. Praktiese vakke is dus dié vakke waarby die menslike wil 'n rol speel, terwyl die teoretiese vakke dié is (bv. die metafisika) wat handel oor dinge wat deur eksterne oorsake en nie deur die menslike wil tot stand kom nie. (n Voorbeeld van so 'n oorsaak van buite is die Goddelike dekreet om sekere mense uit te verkies en ander te verwerp.) Hierdie metodes vind ons ook by die Sinode van Dort, wat onderskei het tussen 'n skolastiese of akademiese metode en populêre of kerklike metode, waarvan laasgenoemde vir die Sinode moes geld.

2.4 Kritiese vrae

Soos reeds genoem, was die gereformeerde ortodoksie van mening dat sulke metodes, veral die sinteties-skolasties-teoreties, neutraal was, geen invloed op die Christelike leer of die kerklike lewe sou hê nie. Dié probleem

word nie deur Sinnema regstreeks aangespreek nie. Die skrywer is egter oortuig dat 'n filosofiese metode – wat bowendien op 'n Aristoteliese werklikheidsvisie en oorsakeleer gegrond is – nie neutraal kan wees nie. Vir Aristoteles was God die onbeweeglike beweer (die eerste oorsaak van alles), wat alle ander dinge beweeg. Dit is geensins 'n Bybelse Godsidee nie, maar 'n alles-determinerende godheid – met as teëpool 'n gelate, passiewe mens.

Omdat Aristoteles se god nie duidelik van die aardse werklikheid onderskei is nie, kon hy van sy god as eerste oorsaak praat. As Christene erken die denkers van die gereformeerde ortodoksie wel die verskil, maar as gevolg van hulle dualistiese antropologieë (slegs God en kosmos, vgl. Vollenhoven, 2000:154, 255) en die feit dat hulle 'n analogie tussen God en die skepping aanvaar, kon hulle ook nie die radikale onderskeid handhaaf nie en kon God die Eerste Oorsaak genoem word. Oorsake en gevolge is egter fasette van God se *skepping* en kan nie sonder ernstige gevolge op Hom van toepassing gemaak word nie.

2.5 Metodes is nie neutraal nie

In die vorige eeu skryf Hartveld (1962:139) dan ook dat, al wou Melancton (en dit geld van die gereformeerde ortodoksie in die algemeen) slegs die Aristotelies-skolastiese *metode* gebruik om die reformatoriese erfenis tot 'n wetenskaplike teologie uit te bou, die filosofie grondliggend tot die metode nogtans 'n beslissende rol op sy *teologie self* gehad het.

In de metode gaat 't toch ten slotte om iets meer dan het 'op-een-rij-zetten-van-de-gegevens' van de Schrift. In de methode speelt een visie mee op de werkelijkheid tussen God en mensen. Men kan *in* de keuze van de methode de dogmatiek iets laat zèggen – of iets laat verzwijgen ... Methode betekent zorgvuldigheid, plan, tactiek, maar ook: ergens willen komen, de gegevens iets laten zèggen, afzonderlijk, loci-gewijs, maar ook in hun totaliteit.

Sinnema (1999:143) vestig tereg verder die aandag daarop dat die twee metodes nie geïsoleerd van mekaar gebruik kan word nie. Die akademiese (sintetiese) het die praktiese (analitiese) duidelik beïnvloed. ('n Duidelike latere geval is weer die Sinode van Dort.)

Hierby moet nog bygevoeg word dat die gereformeerde ortodoksie se geboeidheid met Aristoteles nie tot sy metode (logika) beperk was nie. Later word, soos reeds genoem, ook die Aristoteliese etiek (vgl. Sinnema, 1993), fisika en selfs sy metafisika met sy godsidee by die gereformeerde ortodoksie sintese ingesluit. (Soos reeds hierbo gestel en nog uit latere bydraes sal blyk, lei dit tot 'n sterk deterministiese Godsidee wat tot

ernstige kerklike konflikte en uiteindelik tot die Sinode van Dort gelei het. Die probleem van Goddelike soewereiniteit en menslike verantwoordelikeheid kon egter ook nie by hierdie sinode werklik met behulp van Aristoteles se oorsakeleer opgelos word nie.)

3. Redes vir die terugval op Aristoteles-skolastiese denke

Waarom kon Luther en Calvyn hulleself grotendeels van die skolastieke denke bevry, maar het hulle direkte navolgers soos Melancton en Beza weer diep in die skolastiek getrap? Waarom die drang na sintese met buitebybelse denke?

3.1 Die basiese rede

Die basiese rede – dit blyk alreeds hierbo – was (vgl. Vollenhoven onder 2.1) dat 'n integrale Christelike filosofie nie deur die 16e-eeuse reformatore ontwikkel is nie. Luther en Calvyn was tevrede met hulle nuwe ontdekking van die evangeliese waarheid. Calvyn skryf dan ook nie 'n teologie nie – hy noem sy *Institusie* 'n Christelike filosofie! (Daarmee bedoel hy 'n voorwetenskaplike lewensvisie op die Skrif gegrond.) By Luther, Calvyn en andere staan die verrassende herontdekking van die evangelie dus nog voorop.

3.2 Teologie het filosofie nodig

Die groot reformatore se opvolgers wou hulle voorgangers se Christelike lewensvisie (iets nie-wetenskaplik) bewerk, vormgee, deurdink en metodies-sistematies orden. Daar vind dus 'n verskuiwing plaas van die (voorwetenskaplike) geloof na die (wetenskap) teologie. Kenteoretiese, logiese en metodologiese probleme word dus belangrik. Die *prolegomena* van die teologie moet duidelik gemaak word, dit wil sê die teologie se filosofiese uitgangspunte of veronderstellings. Dit sluit ook in hoe die verhouding tussen geloof en wete en dié tussen teologie en filosofie beskou behoort te word.

Daarvoor is egter 'n eie filosofie onontbeerlik. Omdat dié egter nie beskikbaar was nie, moes dit van elders oorgeneem word. Hierdie oornameword sou egter op die ou einde die oornameword of beheer van die Aristoteliese filosofie beteken. Dié filosofie laat hom nie as diensmaagd gebruik nie, maar word die baas!

Dit verklaar die groot verskil tussen byvoorbeeld Calvyn en Beza in Genève. Calvyn handel oor die sekerheid van die *geloof*, Beza probeer die

geloof *redelik* regverdig. Die intieme, direkte geloofsband met die Skrif verdwyn. God se woord word nou 'n leerboek van intellektuele, logiese aard, die objek van 'n teologiese wetenskap. Nog verder gevoer, vervaag selfs die verskil tussen die onfeilbare Woord van God en feilbaar-menslike teologiese denke.

3.3 Apologetiese rede

'n Volgende rede (die apologetiese) vir die terugval hang nou hiermee saam. Die voortgesette stryd tussen Protestantisme en die Katolisisme het dit nodig gemaak dat die gereformeerde ortodoksie hul eie (rasionele) wapens moes begin slyp om hulle teëstanders te kon beveg. Indien 'n mens die Roomse met hulle eie skolastieke teologiese wapens kon bestry, so is geredeneer, sou jou wapenrusting nog effektiewer wees. In werklikheid was dit 'n groot misgissing: Soos 'n boemerang het dit die eie identiteit van die gereformeerde denke aangetas en aan die gereformeerde ortodoksie geboorte geskenk.

Bostaande beteken nie dat reformatore soos Luther en Calvyn die gebruik van redelike denke en logika verwerp het nie. Volgens Sinnema (2006:150) het hulle egter, ten spyte van skynbare logiese spanninge, gewoon die Skrifgegewens aanvaar.

3.4 Kon dit anders?

Die vraag kan natuurlik gestel word of die manne van die gereformeerde ortodoksie anders kon doen indien 'n Bybels begronde filosofie nie beskikbaar was nie. Is hierdie beoordeling nie 'n bietjie onregverdig nie? Natuurlik kon hulle moeilik anders. Vandag het ons egter die voorreg van 'n integraal-Christelike filosofie, sodat so 'n verskoning nie meer mag bestaan om ons Gereformeerde teologie deur allerlei onbybelse filosofieë aan die neus te laat lei nie.

Hiermee is reeds iets in die algemeen en oor sekere temas en figure genoem. Dit is egter belangrik om 'n beter idee te bied van hoe 'n groot aantal teoloë gedurende hierdie periode geleef en geskryf het.

4. Verteenwoordigers van die Protestantse Ortodoksie

Die volgende alfabetiese lys is nie volledig nie, maar noem wel van die belangrikste verteenwoordigers van die gereformeerde ortodoksie:

Alsted, J.H. (1588-1638)

Althusius (1557-1638)

Ames, J.H. (1576-1633)
Amesius, W.A. (1576-1633)
Amyraut (1596-1664)
Arminius, J. (1560-1609)
Beza, T. (1519-1605)
Calixtus, G. (1586-1656)
Coccejus, J. (1603-1669)
Coles, E. (± 1608-1688)
Comenius, A. (1592-1670)
Danaeus, L. (1530-1595)
De Chaudieu, A. (1534-1591)
Gerhard, J. (1582-1637)
Gomarus, F. (1563-1641)
Hyperius, A. (1511-1564)
Jungnitz, J. (1540-1588)
Junius, F. (1545-1602)
Keckermann, B. (1572/3-1609)
Maccovius, J. (1588-1644)
Maresius, S. (1599-1673)
Perkins, W. (1558-1602)
Polyander, J. (1566-1646)
Ramus, P. (1515-1572)
Rivetus, A. (1572-1651)
Shephard, T. (1605-1649)
Thysius, A. (1565-?)
Ursinus, Z. (1534-1583)
Voetius, G. (1589-1676)
Vorstius, C. (1569-1622)
Walaeus, A. (1573-1639)
Zanchius, G. (1516-1590)

Van hierdie was Polyander, Rivetus, Thysius en Walaeus die opstellers van die bekende *Synopsis Purioris Theologiae* van 1625, kort na die Sinode van Dort.

5. 'n Omskrywing van die “gereformeerde ortodoksie”

Aangesien hierdie 'n algemene oorsig is, mag dit van nut wees om vervolgens 'n algemene omskrywing vir hierdie era in die gereformeerde tradisie te probeer bied.

5.1 Middeleeuse betekenis van die begrippe ‘skolastiek’ en ‘ortodoks’

Die woord ‘skolastiek’ is afgelei van die Latyn *scholasticus* waarmee ‘n leermeester of leerling verbonde aan ‘n dom- of kloosterskool aangedui is. Aangesien die wetenskap gedurende die Middeleeue feitlik uitsluitlik aan sulke skole en die universiteite daarna beoefen is, word die (teologiese en filosofiese) wetenskap, wat gedurende hierdie periode (en veral gedurende die 12e tot 14e eeu) beoefen is, ‘skolastiek’ genoem, dit wil sê skoolfilosofie of -teologie. Hierdie skoolse metode ontwikkel van die *lectio* en *disputatio* na die latere lywige *summa*.

De Rijk (1977:25) omskryf die begrip ‘skolastiek’ dus soos volg: ‘n wetenskaplike, veral filosofiese en teologiese aktiwiteit, wat volgens ‘n bepaalde metode plaasvind, wat daardeur gekenmerk word dat dit (sowel in studie as onderrig) ‘n sisteem van konsepte, onderskeidings, proposisies, analises en tegnieke van argumentasie gebruik. Hierdie omskrywing, met die klem op ‘n bepaalde metode, klop met wat sover by die gereformeerde ortodoksie gevind is.

Die begrip ‘ortodoks’ (van die Grieks *orthos* = reg + *doxa* = mening) word gewoonlik teenoor ‘heterodoks’ gebruik en beteken die regte of suiwer leer. Dit is nie ‘n spesifiek Christelike begrip nie (dit kom alreeds by Aristoteles voor) en ook nie ‘n baie duidelike begrip om ‘n bepaalde godsdienstige stroming aan te dui nie. Vandaar die nadere kwalifikasie: van *gereformeerde* (of Lutherse of Roomse) Ortodoksie, dit wil sê Gereformeerde suiwerheid van leer of dogma.

5.2 Die betekenis van “gereformeerde ortodoksie”

Volgens die woorde self beteken dit bloot die regte leer/dogma van ‘n bepaalde groep mense (die Calviniste of gereformeerdes) wat in lyn met die 16e eeuse Reformasie wil dink. Hoe omskryf moderne denkers die gereformeerde ortodoksie?

5.2.1 Muller se omskrywing

Een van die hedendaagse teoloë wat vandag as een van *die* kundiges op die gebied beskou word, is Muller (2003a, b, c en d). Hy onderskei in die begrip *scholasticus* ‘n positiewe en negatiewe betekenis. Die positiewe dui op die akademiese milieu en veral die verfynde metodes van die disputasies soos in die klaskamer en in akademiese boeke gebruik. Die negatiewe dui op die ekstreme spekulatiewe aard daarvan. Hierdie visie word ook deur min of meer al die skrywers van die boek van Van Asselt & Dekker (2001) gedeel. Ook

hulle verwerp slegs ekstreme spekulasie terwyl hulle die skolastieke metode goedkeur.

5.2.2 *Sinnema se omskrywing*

Sinnema (1986:469-472; 2002:158) sien egter die volgende drie fasette van die gereformeerde ortodoksie as belangrik: (1) die begrip het betrekking op die bogenoemde *skoolse onderwys*; (2) dit dui op die betrokke *metodes* in die skole/universiteite gebruik, gekenmerk deur presiesheid, analise, logiese strengheid en die gebruik van filosofiese onderskeidings en kategorieë; (3) dit dui op die Middeleeuse skolastieke *denkers* se werke en die van hulle volgelinge binne die gereformeerde ortodoksie se *inhoudelike* insigte.

So 'n omskrywing kom nader aan dié van die huidige skrywer, wat (vgl. 1.3.2 hierbo) ook die *inhoudelike* rol van die filosofie en sekere herhalende temas daarin by die gereformeerde ortodoksie wil beklemtoon.

As 'n mens egter na Muller se omskrywing kyk, behoort hy ook gereformeerde-ortodoks genoem te word! Hy verwoord aan die een kant tereg wat die gereformeerde ortodoksie van hulself gesê het, naamlik dat dit net oor *metode* en nie ook *inhoud* sou gegaan het nie (vgl. hierbo). Maar aan die ander kant erken hy – en ook die meeste ander skrywers in Van Asselt & Dekker (2001) – nie dat dit in die gereformeerde ortodoksie op die ou einde oor veel meer as net *metodes* gegaan het nie.

5.2.3 *Kontinuiteit of diskontinuiteit?*

So 'n interpretasie hang saam met drie verskillende huidige visies op die gereformeerde ortodoksie waarvan Muller, Van Asselt en andere die laaste voorstaan. Die drie interpretasies is die volgende: (vgl. Sinnema, 2002:157): (1) die ouere teorie van *diskontinuiteit*, wat die gereformeerde ortodoksie as 'n gevaarlike afwyking van die Reformasie beskou het; (2) die *negatiewe koninuiteitsteorie*, wat alreeds by die hervormers skolastieke trekke vind, maar dit afkeur; (3) die huidige *positiewe kontinuïteitsteorieë*, wat die kontinuïteit tussen Middeleeuse skolastiek, Reformasie en gereformeerde ortodoksie beklemtoon, terwyl dit nie ontken dat sekere idees wel in die loop van die tyd verder ontwikkel het nie.

5.2.4 *Kritiek*

Hierdie drie teorieë gaan myns insiens nog te oppervlakkig met die gereformeerde ortodoksie om. Is daar nie altyd in die geskiedenis sowel kontinuïteit as diskontinuiteit nie?

Terselfdertyd is die positiewe kontinuïteitsteorie van Muller *cum suis* nie sonder gevaar nie. Dit blyk ook uit Muller se werke self (vgl. 2003a, b, c en d), wat blote *weergawes* van die denkers uit die gereformeerde ortodoksie bied en dit selfs bepleit dat die soort Gereformeerde denke vandag moet herleef. In die bundel van Van Asselt & Dekker van 2001 word daar ook gepleit vir 'n voortsetting vandag van die gereformeerde ortodoksie. Moet gereformeerdes vandag so *onkrities* teenoor die verlede staan? Sluit die sogenaamde kontinuïteitsteorie nie die moontlikheid van reformasie uit nie? En wat bly dan nog van Calvyn se *semper reformanda* oor?

Klem op die metode alleen (vgl. hierbo) is dus onbevredigend en misleidend. Muller val nog steeds terug op die ou gereformeerde ortodoksie se standpunt dat die teologiese *metode* nie die *inhoud* van die teologie beïnvloed nie. Die filosofie speel nie 'n wesentlike rol in teologiese denke nie, maar is slegs 'n instrument of werktuig na die waarheid!

Tereg merk Sinnema (2002:160) verder op dat, as gereformeerde ortodoksie so breed (alleen in terme van die teologiese metodes) gedefinieer word "... this would seem to call into question the legitimacy of even considering Reformed scholasticism as a distinctive movement in the Protestant tradition, because any academic theology is then scholastic"!

Hiermee is reeds met 'n evaluering begin wat in die volgende gedeelte meer in detail plaasvind.

6. 'n Evaluering

Reeds in sy proefskrif wys Van der Walt (1974:555) op twee duidelike tendense in die beoordeling van die gereformeerde ortodoksie: aan die een kant is dit deur baie as 'n suiwer Middeleeuse filosofiese verskynsel beskou, terwyl ander weer geen gevaarlike filosofiese invloede daarin kon sien nie. Die uiteindelige vraag is dus: Was die gereformeerde ortodoksie 'n wins of 'n verlies of dalk beide? (Vgl. die titel van hierdie bydrae.)

6.1 Alleen 'n wins?

Hierbo het alreeds geblyk dat Muller, Van Asselt en andere die gereformeerde ortodoksie slegs as wins beskou – en selfs aanbeveel dat dit vandag behoort te herleef. 'n Onlangse voorbeeld van dieselfde tipe denke is Te Velde (2010a en b). In 2010b vertel hy hoe hy eers tot 'n reformatoriese filosofie aangetrokke gevoel het, maar uiteindelik dié bande verbreek het, omdat hy 'n veilige hawe in die gereformeerde ortodoksie gevind het. Sy artikel kom basies daarop neer dat 'n mens heidense *forme*

((filosofieë met 'n Christelike *inhoud* (teologie) kan vul (p. 35)). Aristoteles kan dus behulpsaam wees by die opbou van Christelike denke. Sulke sintesedenke is ook nie gevaarlik nie, maar word as 'emansipasie' beskou (36)! Heidense Aristoteliese kategorieë kan ons dus help om God beter te begryp (sic!).

Terloops moet hier die aandag daarop gevestig word dat (heelwaarskynlik as gevolg van die toenemende versekularisering van die teologie, maar natuurlik ook weens gebrek aan 'n eie, integrale Christelike filosofie) al meer Gereformeerde teoloë en filosowe vandag hulle toevlug tot die vroeër Christelike sintese-denke neem. Müller (hierbo) is 'n duidelike voorbeeld op die gebied van die teologie wat by die gereformeerde ortodoksie inspirasie wil soek. Die "Radical Orthodoxy" is 'n ander voorbeeld. Die vader van hierdie rigting, John Milbank, en sy volgelinge, wil selfs teruggaan tot by die Middeleeue (veral Thomas) en selfs die sintese-denke van die Kerkvaders (vgl. Smith, 2004). Dit is nogal ironies dat beide 'n teoloog (Muller) en 'n filosoof (Smith) aan Calvin College (wat veronderstel is om in 'n Calvinistiese rigting te werk) wil terugkeer na die sintese-denke!

6.2 'n Verlies?

So 'n visie (sintesedenke met die daarmee gepaardgaande temas, hierbo onder subafd. 1.3.2 genoem) word vanaf sy begin af egter deur die reformatoriese filosofie verwerp. Dooyeweerd (1949) doen dit en ook Vollenhoven (1933:11-305) kritiseer die sintesedenke grondig en betreur dit (in 1933:318) dat byvoorbeeld Beza kort na Calvyn se baanbrekende reformatoriese denke weer in die Aristotelisme verval het.

6.2.1 Meer resente kritiek

Jongere reformatoriese filosowe en teoloë herhaal sodanige kritiek. Só byvoorbeeld Klapwijk (1994:94), wat die huidige Gereformeerde denke só beskryf: "Het wijgert in te gaan op moderne vraagstukken en herkouwt het eigen verleden". As simptome daarvan noem hy die nuwe aandag vir onder andere die *Synopsis Purioris Theologiae* en die terugval op K. Schilder en A. Kuyper.

Aangesien die teoloog Spykman dit pragtig saamvat en bowendien die ironiese daarin ontbloom, volg die volgende sitaat. Hy sê dat Thomas van Aquino

... became dominant again in the pseudo-Protestant thought of the early modern period in its reaction against the Counter-Reformation. As a result

much of the heritage regained in the sixteenth century was lost during subsequent centuries. Protestant theology became under heavy pressure from a resurgent Thomism. This was also true of theology carried on in the Reformed wing. It, too, abandoned the newly discovered evangelical style of theologizing so characteristic of Luther and Calvin. It opted instead to counteract the reactionary theology of Roman Catholicism with a reactionary theology of its own. As a result, instead of growth, stagnation set in. Reformational thinkers reverted to pre-Reformational ways of theology ... Thus, Protestant scholastic thinkers found themselves opposing the older Thomism with a newer Thomism of their own making. In effect, this meant pouring Protestant wine into Roman Catholic bottles ... This led to seemingly endless, spiritually exhausting rounds of running encounters which put this latter-day scholasticism against an older version of the same. Both armed themselves with strikingly similar ammunition ... since both drew heavily on Aristotelian logic (Spykman, 1992:24,25).

Hierna noem Spykman die reeds bekende temas binne die gereformeerde ortodoksie: natuur-genade, wete en geloof, filosofie en teologie. Van laasgenoemde skryf hy die volgende:

Theology is enthroned as the 'queen of the sciences', with philosophy as her 'hand maiden'. Philosophy gets absorbed into natural theology, which is made subservient to theology proper, serving an under girding purpose. Its task is to lay a rational foundation for Christian doctrine, to argue its plausibility on the basis of universal laws of logic, to verify its credibility, to offer a reasoned apologetic for Christian faith, and thus to articulate a prolegomena which can serve as substructure on which the theological superstructure can rest (Spykman, 1992:25).

6.2.2 *Terug na Vollenhoven*

Die mees indringende kritiek op die gereformeerde ortodoksie is egter reeds gelewer deur Vollenhoven, wie se probleem-historiese metode (vgl. Vollenhoven, 2005) en *Schematiese Kaarten* (vgl. Vollenhoven, 2000) wat maar eers onlangs wyer bekend geword het.

Volgens sy probleem-historiese metode onderskei hy by elke denker tussen die filosofiese *stroming* waartoe hy behoort het (sy antwoord op die *normatiewe* vraag "hoe behoort 'n mens te lewe?") en die *tipe* filosofie (sy antwoord op die *strukturele* vraag oor wat is of bestaan). Hierbo is reeds aangetoon binne watter stroming die denkers van die gereformeerde ortodoksie val.

Insiggewend is Vollenhoven se tipering van die gereformeerde ortodoksie se tipe filosofie (vgl. bv. Vollenhoven, 2000:254, 255, Kaarte nr. 48, 49). Al

die denkers daar genoem, het louter-kosmologies en dualisties gedink. Daar is egter 'n verskil tussen dié wat 'n empiristiese filosofie voorgestaan het (bv. bogenoemde Ramus asook Arminius) en dié wat intellektualisties gedink het. (Meeste van eersgenoemde groep dink egter nie konsekwent-empiristies nie.) By laasgenoemde groep se intellektualisme onderskei Vollenhoven verder in 'n semi-mistieke en 'n monargianistiese groep denkers. Vir die verstaan van gereformeerde ortodoksie is die semi-mistieke groep die belangrikste. 'n Onderlinge verskil bestaan egter by hulle tussen die Aristoteliserende denkers (bv. Beza, Amesius, Voetius e.a.) en die Platoniserende groep (bv. Althusius, Keckermann, Coccejus e.a.).

Ruimte ontbreek om te verduidelik presies wat hierdie filosofiese terme beteken en veral wat die ingrypende implikasies daarvan vir 'n werklik grondige filosofiese evaluering van die teologie van die gereformeerde ortodoksie is (soos byvoorbeeld hulle leer van God se uitverkiesing en verwerping). Dit sal DV in 'n opvolgartikel moet gebeur.

6.3 'n Wins en 'n verlies

Terugskouend kan die gevolgtrekking gemaak word dat die gereformeerde ortodoksie wel 'n geringe wins opgelewer het, maar dat die verlies veel groter is.

Wat die wins betref, kan 'n mens daarop wys dat dit ten minste nog 'n poging tot 'n *Christelike* teologie opgelewer het en nie (soos spoedig daarna gebeur het) in sekularistiese rasionalisme verval het nie. Dit het ook belangrike belydenisskrifte vir die gereformeerde wêreld opgelewer.

Die verlies was myns insiens veel groter. Behalwe wat reeds hierbo vermeld is, moet in gedagte gehou word dat die dualisme (tussen genade en natuur, geloof en wete, teologie en filosofie) nie die latere sekularisering kon stuit nie, maar dit eerder bevorder het.

Hierdie dualismes (tussen bv. liggaam en siel, wete en geloof, natuur en genade, algemene en besondere genade, algemene en besondere openbaring en so meer) het 'n lewensvisie tot gevolg gehad wat vandag nog met ons is, ons verstaan van die Bybel verduister en ons totale gehoorsaamheid aan God se geboorte belemmer. So 'n lewensvisie het dus geweldige rigtinggewende implikasies vir die *hele* lewe van 'n Christen (vgl. Spykman, 1992:25). Natuurlik verg uitsprake soos hierdie verdere verduideliking – wat weereens weens ruimtegebrek nie hier gebied kan word nie. Lesers van hierdie tydskrif wat die reformatoriese filosofie ken, sal egter nie hieroor verder ingelig hoef te word nie.

7. Naskrif

Dit is duidelik dat met die voorafgaande hierdie ondersoek nie as afgehandel beskou mag word nie. Vrae soos die volgende, reeds vroeër ook aangeraak, sal voorlopig vir die skrywer en eventuele lesers onbeantwoord moet bly: Wat was die *inhoudelike* invloed van die gereformeerde ortodoksie se hoofsaaklik Aristoteliserende filosofie op die gereformeerde belydenisskrifte, veral die Dortse Leerreëls? Wat is die filosofiese voorveronderstellings van die *Synopsis Purioris Theologiae*, wat kort na die Sinode van Dort (1618-1619) in 1625 die lig gesien het en 'n "gesuiwerde" teologie uiteengesit het, waarvan die Dortse Leerreëls as die populêre of kerklike weergawe beskou kan word?

Hierdie algemene inleiding wag dus op 'n meer gedetailleerde ondersoek uit die oorspronklike (Latynse) bronne om sulke moeilike vrae te kan beantwoord. In opvolgartikels sal die *Synopsis* eers ondersoek word om daarna die Dortse Leereëls onder die loep te neem.

Bibliografie

- BOS, A.P. 1996. *Geboeid door Plato; het Christelĳk geloof beknelde door het glinsterend pantser van de Griekse filosofie*. Kampen: Kok.
- DE RIJK, L.M. 1977. *Middeleeuſe wijsbegeerte*. Assen: Van Gorcum.
- DOOYEWEERD, H. 1949. *Reformatie en scholastiek in de wijsbegeerte*. Franeker. Wever.
- HARTVELD, G.P. 1962. Over de methode der dogmatiek in de eeuw der Reformatie. *Gereformeerde theologisch tijdschrift*, 62: 97-149.
- KLAPWIJK, J. 1994. Calvin over de wijsbegeerte. In: Zijlstra, A. & Doornebal, R.J.A. (Reds), *Christelike filosofie in beweging*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn. 92-100.
- MULLER, R.A. 2003a. *Post-Reformation reformed dogmatics; the rise and development of Reformed Orthodoxy, c. 1520 to c. 1725. Vol. 1: Prolegomena to theology*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- MULLER, R.A. 2003b. *Post-Reformation reformed dogmatics; the rise and development of reformed orthodoxy, c. 1520 to c. 1725 . Vol. 2: Holy Scripture: the cognitive foundation of theology*. Michigan: Baker Academic.
- MULLER, R.A. 2003c. *Post-Reformation reformed dogmatics; the rise and development of Reformed Orthodoxy, c. 1520 to c. 1725 . Vol. 3. The Divine essence and attributes*. Michigan: Baker Academic.
- MULLER, R.A. 2003d. *Post-Reformation reformed dogmatics; the rise and development of reformed orthodoxy, c. 1520 to c. 1725 . Vol. 4: The trinity of God*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- RAATH, A.W.G. 2002. Volk en verbond; 'n historiese oorskou van die lewensbeskoulike tendense in ons volkslewe (1652-2002). In: Van Niekerk, E.J. & Hayes, H.J. (Reds), *Reformerend die millennium in; ons Calvinistiese erfenis en roeping*. Bloemfontein: VCHO. 17-83.
- SINNEMA, D.W. 1975. Philosophical tendencies in early Protestantism. In: Sinnema, D.W. *Reflections on the nature and method of theology at the University of Leiden before*

- the Synod of Dort. Toronto: Insitute for Christian Studies. Unpublished Master's Thesis.
- SINNEMA, D.W. 1986. Reformed Scholasticism and the Synod of Dort (1618-1619). In: Van der Walt, B.J. (Ed.), *John Calvin's "Institutes", his "opus magnum"*. Potchefstroom: IRS. 467-506.
- SINNEMA, D.W. 1990. Aristotle and early Reformed Orthodoxy; moments of accommodation and antithesis. In: Helleman, W. (Ed.), *Christianity and the classics; the acceptance of a heritage*. Lanham: Univ. Press of America. 119-148.
- SINNEMA, D.W. 1993. The discipline of Ethics in Early Reformed Orthodoxy. *Calvin theological journal*, 28: 10-44.
- SINNEMA, D.W. 1994. Antoine De Chandieu's call for a Scholastic Reformed Theology (1580). In: Graham, W.F. (Ed.), *Later Calvinism; International perspectives*. Kirksville, Missouri: Sixteenth Century Journal Publishers. 159-194.
- SINNEMA, D.W. 1999. The distinction between scholastic and popular; Andreas Hyperius and Reformed Scholasticism. In: Trueman, C.R. & Clark, R.S. (Eds), *Protestant scholasticism, essays and reassessment*. Calisle: Paternoster Press. 127-144.
- SINNEMA, D.W. 2002. Review of Reformation and Scholasticism, by Van Asselt, W.J. & Dekker, E. (2001). *Calvin theological journal*, 37: 157-160, April.
- SINNEMA, D.W. 2006. Johann Jungnitz on the use of Aristotelian logic in theology. In: Strohm, C., Freedman, J.S. & Selderhuis, H. (Eds.), *Späthumanismus und reformierte Confession; Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*. Tübingen: Mohr & Siebeck. 127-152.
- SMITH, K.A. 2004. *Introducing radical orthodoxy; mapping a post-secular theology*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- SPYKMAN, G.J. 1992. *Reformational theology; a new paradigm in doing dogmatics*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- TE VELDE, D. 2010a. *Paths beyond tracing out; the connection of method and content in the doctrine of God, examined in reformed orthodoxy, Karl Barth and the Utrecht School*. Delft: Eburon.
- TE VELDE, D. 2010b. Een positief beeld van Scholastiek. *Beweging*, 74(2): 34-37.
- VAN ASSELT, W.J. & DEKKER, E. (Eds.) 2001. *Reformation and scholasticism; an ecumenical enterprise. (Texts and studies in Reformation and Post-Reformation thought.)* Grand Rapids: Baker.
- VAN DER WALT, B.J. 1974. Die natuurlike teologie met besondere aandag aan die visie daarop by Thomas van Aquino, Johannes Calvyn en die "Synopsis Purioris Theologiae" – 'n wysgerige ondersoek. Th.D.-proefskrif, Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit vir CHO.
- VAN DER WALT, B.J. (Red.) 2010. John Calvin's struggle to attain a truly biblical view of the human being. *At home in God's world*. Potchefstroom: The Institute for Contemporary Christianity. 224-258.
- VOLLENHOVEN, D.H.Th. 1933. *Het Calvinisme en de reformatie der wijsbegeerte*. Amsterdam: H.J. Paris.
- VOLLENHOVEN, D.H.Th. 2000. *Schematische Kaarten; filosofiese concepties in probleem-historische verband*. Brill, K.A. & Boonstra, P.J. (Reds). Amstelveen: De Zaak Haes.
- VOLLENHOVEN, D.H.Th. 2005. *The problem-historical method and the history of philosophy*. Brill, K.A. (Ed.) Amstelveen: De Zaak Haes.